

MINISTERUL EDUCAȚIEI ȘI CERCETĂRII
UNIVERSITATEA „1 DECEMBRIE 1918” DIN ALBA IULIA
ȘCOALA DOCTORALĂ DE ISTORIE

Din trecutul balneologiei în Transilvania
(secolele XVIII-XIX)

Conducător de doctorat
Prof. Univ. Dr. Eva Mârza

Doctorand
Emilia-Camelia Sărac (Hașa)

Alba Iulia
2020

CUPRINS

INTRODUCERE.....	4
Capitolul 1. ISTORIOGRAFIA PROBLEMEI.....	9
Capitolul 2. ASPECTE DIN ISTORIA BALNEOLOGIEI DIN TRANSILVANIA ÎN SECOLELE XVIII-XIX.....	24
2.1. Incursiuni în istoria medicinei la români din antichitate până la sfârșitul secolului al XIX-lea.....	24
2.2. Factori naturali terapeutici – condiții ale dezvoltării stațiunilor balneare.....	35
2.3. Primele mențiuni despre „ivirile” de apă terapeutică în Transilvania.....	41
2.4. Cercetări făcute izvoarelor minerale și reguli de întrebuințare eficientă în cura balneară.....	52
2.5. Amenajările balneare – premise necesare în tratamentul balnear.....	66
2.6. Activități de loisir în stațiunile balneare din Transilvania.....	82
2.7. Imaginea balneologiei în periodicele vremii.....	89
2.7.1. Balneologia văzută în presa secolului al XIX-lea.....	89
2.7.2. Promovarea stațiunilor balneare prin reclame și cărți poștale.....	98
2.7.3. Călători străini despre apele curative transilvănene.....	102
Capitolul 3. STUDII DE CAZ.....	116
3.1. Aspecte din istoria lacurilor sărate de la băile Ocna Sibiului (județul Sibiu)..	116
3.1.1. Publicitatea făcută în presa secolului al XIX-lea.....	130
3.2. Istoria izvoarelor minerale din stațiunea balneară Borsec (județul Harghita).....	136
3.2.1. Borsecul în periodicele vremii și impresiile de călătorie.....	157
3.3. Stațiunea balneară Sângeorz-Băi (județul Bistrița-Năsăud).....	169
3.3.1. Apele minerale de la Sângeorz-Băi în paginile periodicelor vremii și în mărturiile călătorilor străini.....	180
CONCLUZII.....	191
BIBLIOGRAFIE.....	198
ANEXE.....	211

Cuvinte-cheie: balneologie, băi, stațiuni, ape curative, izvoare minerale, lacuri sărate, cură balneară, Borsec, Ocna Sibiului, Sângeorz-Băi, primele „iviri”, secolele XVIII-XIX.

Sinteza lucrării

Conceptul de sănătate are o semnificație largă și reprezintă o stare de bine din punct de vedere fizic și mental. Preocuparea pentru îngrijirea sănătății, deși este de actualitate, s-a manifestat însă din cele mai vechi timpuri. Omul a încercat mereu să folosească ce a avut la îndemână și ce i-a oferit natura pentru a-și trata diferitele afecțiuni. Cele mai des întâlnite „remedii” erau reprezentate de plante și izvoare minerale, care erau folosite fără cunoștințe exacte și documentare pentru acțiunea lor profilactică.

Apariția stabilimentelor balneare datează din secolul al II-lea î. Hr., când au luat ființă primele băi publice la Roma. Această primă formă de balneatie a evoluat în timp, iar în secolele XVIII-XIX a avut loc modernizarea unor stațiuni balneare de tradiție din Europa, amenajate pentru confortul vizitatorilor. Dintre acestea amintim Karlovy Vary și Sedlitz (Cehia), Rogaška Slatina (Slovenia), Eger (Ungaria), Bath (Marea Britanie), Baden-Baden (Germania), Bad Ischl (Austria), Vichy (Franța).

Teritoriul României de astăzi se caracterizează printr-o gamă variată și bogată de factori naturali de cură, care pot fi folosiți atât în cura internă, cât și în cea externă. Aceștia diferă în funcție de structura geologică a pământului și se împart în mai multe categorii. Fiecare, în funcție de compoziția fizico-chimică, are acțiuni tămăduitoare în tratarea unor afecțiuni variate. Balneologia este ramura medicinei care studiază efectele curative ale factorilor terapeutici (ape minerale și termale, lacuri și nămoluri terapeutice, mofete, microclimatul de salină și peșteri) asupra organismului. Este o știință complexă, care presupune o muncă colectivă a oamenilor de știință din diferite domenii (medici, chimiști, farmaciști, mineralogi).

Preocupările noastre privind balneologia sunt mai vechi și au fost determinate de elaborarea lucrării de disertație având ca temă „Realități și perspective privind turismul balnear în România și pe plan european”. Din cercetarea realizată în anii precedenți ne-am dat seama de faptul că s-a scris puțin despre istoria întrebuințării izvoarelor minerale din Transilvania în scop curativ. În acest context, ne-am propus să alcătuim un studiu de analiză, bazat pe cercetările anterioare și pe sursele arhivistice despre trecutul apelor

terapeutice și importanța avută în păstrarea și recuperarea sănătății. Dorința de continuare a cercetării începute coroborată cu însemnătatea indiscutabilă a factorilor de cură reliefează importanța temei alese.

Întrucât întreg teritoriul țării noastre este bogat în resurse minerale și în toate zonele geografice s-au amenajat stabilimente balneare și, treptat, s-au dezvoltat stațiuni, am restrâns aria cercetării noastre la Transilvania. Este totodată regiunea cu cele mai multe ape curative, mai ales în Secuime, unde activitățile post-vulcanice au dat naștere izvoarelor minerale sub diferite forme (carbonate, bicarbonate, cu calciu, magneziu, fier, sulf și ușor sărate) și emanațiilor gazelor, numite mofete. Nu am putut trece cu vederea celelalte regiuni ale țării. Astfel că, pe scurt, au fost amintite stațiunile balneare importante din Țara Românească (Călimănești-Căciulata, Olănești), Moldova (Bălțătești, Slănic Moldova), Banat (Băile Herculane) și Crișana (Băile „1 Mai”).

Perioada studiată acoperă secolele XVIII-XIX, când s-a înregistrat un progres în toate domeniile. Sub influența Iluminismului, a schimbării atitudinii omului față de propriul corp și sănătate, au avut loc îmbunătățiri ale condițiilor de locuit și ale igienei personale. Populația a devenit mai instruită datorită intervențiilor statului și a activităților culturale desfășurate (salon, cafenele, accent pus pe citit și documentare). Foarte importante au fost descoperirile tehnice făcute de oamenii de știință. Astfel, s-a dezvoltat o gândire avansată, bazată pe studii și cercetări, care au luminat umanitatea. Toate și-au pus amprenta asupra medicinei și a balneologiei. Cu această perioadă istorică a început cercetarea noastră deoarece acum a avut loc redescoperirea apelor curative. Așadar, ne-am propus să analizăm modul în care ideile iluministe implementate în societate au ajutat la revalorificarea factorilor balneari. În studiul realizat ne-am oprit la anul 1899 deoarece începând cu ultimii ani ai secolului al XIX-lea s-a intensificat procesul de modernizare a stațiunilor, apele au fost folosite din ce în ce mai mult, iar numărul vizitatorilor a înregistrat un progres însemnat.

Împărțirea administrativ-teritorială în perioada cercetată era diferită, în Transilvania existând comitatele, scaunele săsești și scaunele secuiești. Această organizare s-a caracterizat printr-o instabilitate în special în secolul al XIX-lea (în perioada 1849-1877 a avut loc o evoluție a structurilor administrativ-teritoriale de la 6 districte la 26 de comitate) De aceea, dar și pentru înțelegerea localizării geografice a stațiunilor și a izvoarelor minerale, vom specifica județul actual unde se regăsesc acestea. De asemenea, am folosit termenul modern „stațiune” deoarece am considerat că exprimă mai bine ceea ce reprezentau băile în secolele XVIII-XIX, nu doar izvoare și edificii balneare, ci și

construcții și amenajări puse la dispoziția vizitatorilor, împreună cu activitățile de loisir organizate. Pentru apa minerală consumată sub formă de băutură, în cura internă am utilizat mai multe variante: „izvor”, „sursă” și „fântână”, toate fiind întrebuințate și în perioada avută în vedere.

Metodologia cercetării a urmărit să alcătuiască un istoric al principalelor ape curative din Transilvania. Pentru aceasta au fost consultate fondurile de carte veche ale Bibliotecii Batthyaneum din Alba Iulia și ale Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga” din Cluj. De asemenea, au fost studiate ghiduri, enciclopedii și lucrări de specialitate aflate în Biblioteca Județeană din Târgu-Mureș, Biblioteca Județeană „Lucian Blaga” din Alba Iulia și Biblioteca Județeană „Astra” din Sibiu. Au fost cercetate Arhivele Județene Sibiu, Alba, Harghita și Bistrița-Năsăud, precum și mai multe periodice din secolul al XIX-lea. Bineînțeles că au fost întâmpinate și unele dificultăți în studiul nostru. Este vorba în primul rând de imposibilitatea accesării unor surse arhivistice din cauză că nu au fost inventariate pe perioada avută în vedere. Nu trebuie omis nici faptul că majoritatea materialului cercetat a fost în special în maghiară, dat fiind faptul că Transilvania a făcut parte din Imperiul Habsburgic. De asemenea, au existat lucrări în germană și latină, toate aceste documente necesitând traduceri autorizate.

Scopul cercetării noastre a fost să aducă informații importante care să clarifice câteva aspecte: câte tipuri de ape terapeutice se cunoșteau în secolele XVIII-XIX și cum se făcea clasificarea lor, care erau izvoarele minerale transilvănene cele mai cercetate și cum au fost descoperite, când au fost făcute primele amenajări balneare și de către cine, care erau activitățile care completau cura cu factori naturali, cum aflau oamenii de existența băilor și dacă s-a putut observa o evoluție în ceea ce privește amenajarea stațiunilor și activitățile întreprinse.

Pentru a schița cadrul corespunzător demersului științific și îndeplinirii obiectivelor propuse este important să facem o prezentare sistematică a structurii lucrării. Aceasta este alcătuită din trei capitole, împărțite în mai multe subcapitole.

În capitolul întâi intitulat *Istoriografia problemei*, am identificat lucrările din secolele XVIII-XIX, care au tratat acest subiect, la care am adăugat și unele lucrări speciale din secolele următoare. Astfel, am aflat informații prețioase despre cercetările făcute apelor curative, specialiștii care s-au ocupat cu analiza lor și care și-au publicat studiile pentru culturalizarea populației și îmbogățirea cunoștințelor despre folosirea izvoarelor minerale în scop curativ.

În capitolul al doilea *Aspecte din balneologia din Transilvania în secolele XVIII-XIX* ne-am îndreptat atenția asupra tot ceea ce a însemnat mersul la băi în decursul celor două secole. Pentru aceasta am avut în vedere mai multe aspecte pe care le-am analizat în șapte subcapitole. Întrucât balneologia s-a dezvoltat concomitent cu medicina, primul subcapitol a urmărit o scurtă trecere în revistă a situației sistemului medical transilvănean în Secolul Luminilor.

Apoi am făcut o descriere a factorilor naturali de cură, care, împreună cu relieful și clima au stat la baza ființării stațiunilor balneare. Pentru fiecare categorie de ape au fost menționate elementele constitutive și afecțiunile tratate și s-au dat exemple din țară și din străinătate.

În cel de-al treilea subcapitol am prezentat începuturile sau primele „iviri” de izvoare curative din Transilvania, cine au fost cei care le-au descoperit, când s-a întâmplat acest lucru și cum au început să fie cunoscute. Legendele locurilor amintesc ciobanii care își pășteau animalele în locurile cu factori de cură, iar folosirea repetată a apelor i-a ajutat să-și aline unele suferințe. Aceste tradiții orale sunt completate de mențiuni documentare, de secole XVIII-XIX despre primele utilizări în scop terapeutic.

O etapă următoare și totodată firească a studiului nostru se referă la prezentarea cercetărilor făcute de doctori, chimiști, farmaciști și profesori universitari. Dintre erudiții care și-au pus amprenta asupra balneologiei transilvănene în secolele XVIII-XIX îi amintim pe Jan Fridvaldszky, Heinrich Johann Nepomuk Crantz, Lucas Wagner, István Mátyus, Joseph Benjamin Barbenius, Andreas Gergelyffi, Ferentz Nyulas, Sámuel Pataki, Vasile Popp. Rezultatele analizelor fizico-chimice efectuate de aceștia se regăsesc în subcapitolul al patrulea împreună cu o expunere a regulilor de întrebuințare eficientă a apelor.

În continuare am prezentat evoluția edificiilor balneare în decursul celor două secole. Din materialele cercetate am aflat care au fost etapele amenajărilor realizate. O primă acțiune a constat în îngrădirea izvoarelor cu lemn, iar apoi cu piatră și acoperirea lor, în general sub formă de capelă. Pentru a fi posibilă utilizarea apelor în cura externă, sub formă de scalde, au fost construite edificii de băi, cu căzi aprovizionate cu apă de la izvor, transportată prin niște țevi. Și aceste construcții au evoluat de la lemn la piatră, iar în timp s-au amenajat și vestiare. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea s-a observat un interes pentru asigurarea băilor calde. Astfel că s-au construit clădiri și acestea prevăzute cu vane și aprovizionate de la aceleași izvoare minerale. Dacă la început apa era încălzită într-o manieră rudimentară, cu ajutorul unor pietre încălzite sau cu o bucată de fier înfierbântat,

treptat, s-au procurat cazane din diferite materiale. Pentru cei care doreau să urmeze tratamentul acasă, s-au construit clădiri unde avea loc îmbutelierea și păstrarea sticlelor de apă până la vânzarea ei și transportul pretutindeni. Aceste amenajări au avut rolul de a facilita urmarea curei balneare și, în același timp, au crescut frecvența vizitatorilor.

O acțiune absolut necesară și importantă a fost crearea condiții indispensabile petrecerii unei perioade în stațiune. S-au construit hanuri, apoi vile, iar din cauză că cererea era tot mai mare de la an la an și uneori camerele puse la dispoziție nu erau suficiente sau prețurile erau destul de ridicate, localnicii au început să ofere locuri de cazare în casele lor pentru cei veniți la tratament. Cărciumele ridicate inițial au fost înlocuite cu restaurante și cafenele. După moda europeană s-a încercat modernizarea stațiunilor transilvănene. Acest lucru a fost dificil din cauza lipsei investițiilor/investitorilor. Majoritatea amenajărilor au rămas în stadiul de început, sub forma construcțiilor simple, care ofereau condiții modeste de cazare și urmare a curei balneare.

Cei care se ocupau de apele minerale și de băi curând și-au dat seama că la fel de semnificative și chiar indispensabile pentru bunăstarea pacienților erau activitățile de loisir, care au fost prezentate în subcapitolul al șaselea. Cele mai la îndemână și ușor de realizat erau plimbările în vecinătatea izvoarelor și excursiile în împrejurimi întrucât toate stațiunile erau situate în zone pitorești, înconjurate de un cadru natural impresionant, cu văi, munți și zone împădurite. Au fost amenajate alei pentru promenadă, parcuri cu copaci umbroși și grădini cu flori, iar băncile și filigoriile construite ofereau locul necesar pentru odihnă. În unele locuri mai dezvoltate s-au realizat alei acoperite unde se făceau plimbările și cura de băut pe timp ploios și friguros. La fel de importante pentru relaxarea, socializarea și distracția vizitatorilor erau sălile de lectură, saloanele pentru jocuri de cărți, biliard și popice. Pentru toate s-au amenajat locuri speciale pentru desfășurarea lor. Salonul de conversație era aprovizionat periodic cu cărți și, mai ales, cu ziarele vremii. O activitate apreciată de toți era muzica. În acest sens se angajau orchestre care cântau de mai multe ori pe săptămână, de două ori pe zi, în timpul curei de dimineața, dar și după masă, după ora cinci. Ocazional se organizau baluri, unde se și dansa și se țineau concerte, cu artiști renumiți, veniți din orașele importante din Transilvania și România, în special din București.

În timp ce în prima parte a lucrării am reușit să evidențiem dezvoltarea stațiunilor balneare în decursul secolelor XVIII-XIX, semnificativ pentru alcătuirea unui istoric a fost să cunoaștem care era imaginea balneologiei în presa vremii și cum erau văzute apele terapeutice de către călătorii străini care au vizitat locurile cu factori naturali de cură. Am

considerat aceste aspecte contemporane cele mai edificatoare și realiste. Pentru elaborarea următorului subcapitol am consultarea mai multe periodice din vremea respectivă (*Arhiva Someșană, Familia, Gazeta Transilvaniei, Transilvania, Amicul Familiei*) și am obținut informații importante pentru îmbogățirea cunoștințelor despre apele curative transilvănene. Pe de-o parte s-au scris articole în care se descriau stațiunile, pe de altă parte erau știri scurte despre diverse evenimente care aveau loc. Nota distinctivă era faptul că editoriale au fost scrise de oaspeți care au petrecut câteva zile la băi astfel că am avut parte de prezentări subiective, realizate în urma experiențelor proprii. Aspectele expuse au fost diverse, de la impresii despre localizarea geografică nemaipomenită și calitățile deosebite ale izvoarelor minerale în tratarea diferitelor afecțiuni până la condițiile de cazare și de servire a mesei. Din aceleași însemnări am aflat că nu doar oamenii simpli apelau la acest remediu natural, dar și nobilii înstăriți și personalități culturale ale vremii. Foarte interesant este faptul că veneau familii întregi să petreacă vara sau cel puțin mai multe zile la băi, cum era obiceiul și în Europa Occidentală.

În aceste articole care erau o modalitate bună de promovare a stațiunilor, erau evidențiate și avantajele, dar și unele probleme care existau și necesitau soluționare, astfel că deveneau un fel de ghid pentru cei care doreau să le viziteze. Un aspect foarte important era accesul în stațiune, care se făcea greu deoarece comunicațiile aveau nevoie de îmbunătățiri. O altă problemă întâlnită la majoritatea băilor transilvănene era dată de faptul că muzica angajată cânta doar cântece maghiare, iar periodicele din sala de lectură erau de asemenea în maghiară și germană, cu toate că un mare număr de vizitatori era de naționalitate română. Din însemnările oaspeților am constatat însă că plângerile făcute de aceștia direcției băilor au avut rezultate, orchestrele au inclus în repertoriu și cântece românești și au fost puse la dispoziția vizitatorilor măcar două ziare românești.

Cercetarea făcută pentru elaborarea lucrării ne-a condus la însemnările unor călători străini care au vizitat stațiunile balneare transilvănene. În primul rând trebuie remarcat faptul că aceștia aveau naționalități și ocupații diferite, ceea ce a făcut ca fiecare descriere să fie făcută din altă perspectivă. Din mărturiile lor am observat că între ei mulți erau specialiști care cunoșteau subsolul bogat al țării și au dorit să se convingă personal de puterea vindecătoare a apelor terapeutice. Majoritatea scrierilor au prezentat izvoarele minerale cu calitățile fizice și chimice și localizarea geografică, iar descrierile făcute au fost cuprinse în lucrări de specialitate. A fost una din modalitățile de promovare, dar, mai ales, era dovada faptului că apele minerale transilvănene erau cunoscute peste hotare și erau apreciate pentru efectele terapeutice.

Publicitatea stațiunilor era făcută și prin reclamele apărute în presă, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Prin acestea se dădeau informații succinte, dar esențiale pentru cunoașterea serviciilor puse la dispoziția vizitatorilor. La acestea se adaugă ilustratele trimise prietenilor și celor dragi. Modă a vremurilor, cărțile poștale erau o bună modalitate de a comunica cu cei de acasă, dar și de a descrie stațiunile, imaginile cu izvoarele minerale și stabilimentele balneare amenajate, fiind sugestive pentru creionarea tabloului de ansamblu.

După ce au fost analizate toate aceste etape ale dezvoltării stațiunilor balneare transilvănene s-a observat că printre cele mai cunoscute, frecventate și bine organizate băi erau Tușnad, Vâlcele, Bazna, Geoagiu-Băi, Homorod, Zizin, Malnaș, Covasna, Rodna, Sovata. În toate se găseau izvoare terapeutice deosebite, asemănate de mulți specialiști cu ape curative de renume din Europa. Diferența era făcută de condițiile mai modeste de tratament și relaxare. De aceea erau mulți vizitatori de naționalitate română care preferau să plece în străinătate pentru tratament balnear.

În capitolul al treilea intitulat *Studii de caz* am realizat o prezentare în detaliu a trei stațiuni balneare, cu ape terapeutice din categorii și regiuni geografice diferite: lacurile sărate de la Ocna Sibiului (județul Sibiu), izvoarele minerale din Borsec (județul Harghita) și cele din Sângeorz-Băi (județul Bistrița-Năsăud).

Despre lacurile sărate de la Ocna Sibiului trebuie menționat faptul că începuturile sunt incerte. Sursele de arhivă și literatura de specialitate au oferit informații despre minele de sare, abandonate din cauza infiltrațiilor de apă. Pe locul lor s-au format aceste lacuri, însă procesul de acumulare a apei a durat câțiva ani, fiind diferit de la caz la caz. Primele mențiuni datează din secolul al XVI-lea, când medicul austriac Van Pezen a ajuns în Transilvania cu o misiune și a făcut baie în lacurile sărate. În secolul al XVIII-lea, existau șase lacuri: Roșu Interior și Exterior (împreună au format Lacul Horea din prezent), Liber, Verde Exterior (denumirea actuală Cloșca) și Interior și Femeilor (ultimele împreună au format Laul Crișan). Alături de acestea era cunoscut și Lacul Tököly (în prezent Brâncoveanu). Până în 1820, lacurile erau libere, nu era taxă de scăldat. O primă acțiune a fost amenajarea iazurilor, îngrădirea lor și construirea unui edificiu balnear cu cabine în anul 1846, când a avut loc deschiderea oficială a băilor. S-au amenajat aleile de promenadă, deschise și acoperite, s-au plantat copaci și arbori în apropierea lacurilor, dar și pe dealurile din împrejurimi, s-au construit vile, restaurant și alte clădiri anexe, puse toate la dispoziția oaspeților. Din cercetările medicilor și specialiștilor, precum și din periodicile

vremii am aflat că de la an la an s-a încercat modernizarea stațiunii și atragerea unui număr cât mai mare de vizitatori prin condițiile și serviciile oferite.

Studiul realizat pentru cunoașterea stațiunii Borsec arată că și aici începuturile au fost neclare, conform tradiției orale izvoarele fiind descoperite de niște vânători în secolul al XV-lea. În secolul al XVI-lea, medicul italian Bucella i-a prescris principelui Sigismund Báthory de la Alba Iulia, tratament cu apă minerală de la Borsec, transportată în acest scop cu butoaiele. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, lângă izvor era construită o cameră de pază a colonelului de infanterie secui, iar ulterior, acesta, împreună cu ofițerii regimentului și având permisiunea locuitorilor din Ditrău și Lăzarea (de care aparțineau apele), au construit o casă de oaspeți. Valorificarea intensă a apelor a început însă în primii ani ai veacului următor, sub influența lui Bálint Gunther și Antal Zimmenthausen, care au făcut primele amenajări și au construit o fabrică de sticlă, în 1804, oferind locuitorilor zonei posibilități de angajare. Din acest moment a început procesul de îmbuteliere a apei minerale și transportul ei pretutindeni, o afacere economică benefică pentru zona cercetată. După o serie de analize fizico-chimice făcute de specialiști s-au amenajat izvoarele, s-au construit clădiri balneare pentru băile reci și calde, vile, case de odihnă, restaurant și s-au aranjat spațiile verzi și aleile de promenadă. Aceste îmbunătățiri au fost făcute cu sprijinul celor două comunități (Ditrău și Lăzarea) de care aparțineau izvoarele și mai ales cu sprijinul contelui Lajos Lázár. Un rol important în dezvoltarea stațiunii și promovarea apelor minerale l-a avut doctorul Károly Cseh, care a publicat o broșură despre băi în anul 1873, reeditată 11 ani mai târziu. Renumele de care s-a bucurat Borsecul a atras un număr mare de vizitatori, a amplificat procesul de îmbuteliere și export. Expozițiile internaționale la care a participat au fost încununete cu premii și medalii de aur și argint: în anul 1873 medalia de aur acordată de împăratul Franz Iosif și medalia de merit la Târgul Internațional de la Viena, în anul 1876 medalia de argint și diploma de onoare la Expozițiile de la Berlin și Triest, diploma de onoare la Expoziția de la Paris din 1878 și medalia de argint la Expoziția de la Budapesta.

Sângeorz-Băi a întâmpinat multe dificultăți în încercarea de dezvoltare și valorificare a apelor minerale. Din sursele istorice cercetate am aflat că erau cunoscute și ele din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, când au fost studiate de Crantz și Nyulas, însă abia după anul 1803 au avut loc primele amenajări. Din inițiativa Regimentului II grăniceresc s-a realizat un drum de acces până la izvor și s-au plantat copaci pentru a oferi umbră în timpul verii. Începând cu jumătatea secolului al XIX-lea s-au făcut unele amenajări rudimentare: la băile calde, construcția era din lemn și avea cabine, iar apa se

încălzea cu fier înfierbântat. Pentru băile reci s-a construit un bazin mare, iar din 1857 s-a clădit și o sală pentru cura de băut. Cea mai mare problemă întâlnită aici a fost lipsa veniturilor, astfel că a fost nevoie de un împrumut consistent pentru dezvoltarea stațiunii. Cu acest ajutor venit din partea fondurilor grănicerești s-au construit edificii balneare solide, restaurant, pivniță pentru îmbutelierea apei. În 1879 a primit numele de Hebe, după zeița sănătății și a frumuseții în cultura greacă, iar un an mai târziu a luat ființă Societatea de acțiuni Hebe, care a concesionat băile și s-a ocupat de modernizarea lor. Din cercetarea făcută am observat un aspect aparte și anume, Sângeorz-Băi era singura stațiune românească din Transilvania, adică proprietarii, arendașii și ceilalți implicați în organizarea ei erau români. De asemenea, majoritatea oaspeților erau tot de naționalitate română, foarte mulți din Moldova și Țara Românească.

La toate cele trei stațiuni balneare s-a putut observa o evoluție în decursul celor două secole, în special în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Calitățile apelor curative s-a observat din cercetările făcute de specialiști și aprecierile oaspeților care au urmat tratament balnear și care au lăsat impresii în articole în periodicele vremii. Foarte importantă a fost înființarea unei comisii balneare locale care s-a ocupat de amenajarea izvoarelor și organizarea activităților de recreere și divertisment. Toți cei care s-au preocupat de dezvoltarea băilor și-au dat seama că fără construcțiile menționate mai sus: edificii balneare și clădiri de primire și servire a mesei, îmbunătățite de la an la an și fără posibilitățile de petrecere a timpului liber, nu se putea contura o viață balneară. Mai mult, oaspeții aveau la dispoziție farmacie, poștă și telegraf, iar un medic locuia permanent în stațiune pe timpul sezonului, pentru a da sfaturi cu privire la utilizarea eficientă a apelor minerale. Pentru accesul la băi semnificativă a fost construirea căilor ferate, de unde se puteau închiria trăsurile pentru transportul vizitatorilor și modernizarea comunicațiilor.

Prin cercetarea realizată dorim nu doar să evidențiem potențialul balnear impresionant al Transilvaniei și recunoașterea de care se bucurau apele medicale în perioada cercetată. Ce ne interesează este să descriem traiectoria parcursă, de la izvoare minerale descoperite întâmplător la stațiuni balneare comparate cu cele din străinătate. În lucrarea de față am reușit să adunăm pe baza materialelor documentare de la arhivele naționale din județele Sibiu, Harghita și Bistrița-Năsăud, pe baza bibliografiei existente și a vizitelor la fața locului informații prețioase despre apele medicale din Transilvania și să alcătuim un istoric al stațiunilor balneare până la sfârșitul secolului al XIX-lea. Am arătat importanța de care s-au bucurat factorii naturali de cură încă din cele mai vechi timpuri, cu precădere în Secolul Luminilor, care a însemnat o deschidere a societății față de exterior.

Vizitarea stațiunilor balneare a însemnat atât grija pentru sănătate, regenerare a trupului și psihicului, devenind treptat o întreprindere la modă. Modernizarea vieții în secolul al XIX-lea a permis intensificarea relațiilor economice în care activitatea din stațiunile balneare și-a găsit treptat un loc al său, oferind totodată locuri de muncă populației locale.

Bibliografie selectivă:

Surse inedite:

Serviciul Județean Bistrița-Năsăud al Arhivelor Naționale, Colecția personală *Șotropa Virgil*; fond *Districtul Năsăud*; fond *Primăria comunei Sângeorz-Băi*; fond personal *Precup Emil*; fond *Sedria Generală a Districtului Năsăud*.

Serviciul Județean Harghita al Arhivelor Naționale, fond *Colecția Composesoratelor de avere din Borsec, Siculeni și Gheorgheni*.

Serviciul Județean Sibiu al Arhivelor Naționale, Colecția *Brukenthal*; Colecția *Franz Zimmermann*.

Surse edite:

Periodice

Albina, 1869, 1873.

Amicul Familiei, 1890.

Arhiva Someșană, 1924, 1926, 1929, 1932, 1937, 1939.

Biserica și Școl'a, 1893.

Epoca, 1887, 1897.

Erdély: turistai fürdőügyi és néprajzi folyóirat, 1894.

Familia, 1868, 1870 - 1872, 1874 - 1876, 1878 - 1882, 1884, 1886 - 1888, 1895, 1897.

Foaia Diecesană, 1893, 1889.

Gazeta Transilvaniei, 1883 - 1886, 1888 - 1899.

Gura satului, 1875.

Medicina Populară, 1907.

Minerva, 1893.

Transilvania, 1870, 1886, 1894, 1897, 1902, 1942.

Enciclopedii, dicționare, ghiduri

A Vizaknai (Nagy-Szeben mellett). Sósgyógyfürdő és ivásra használható ásványos gyógyforrás-vizeknek ismertetése / Vizakna (Salzburg) bei Hermannstadt. Einziges Soolbad Ungarns mit Mineralquellwassern zum Gebrauche der Trinkcur, Hermannstadt, Druck von Steinhausen's Nachfolger (Adolf Reissenberger), 1891.

Alexi, Artemiu Publiu, *Die St.-Georger Säuerlinge im Nordosten Siebenbürgens und die Flora auf dem Gebiete derselben*, Hermannstadt, Druck von Josef Drotleff, 1892.

Apostolescu, Dimitrie, *Isvórele minerale sulfuroase de la „Băile Strunga” din România*, Iassy, Tipografia Curții Regale Th. Balassan, 1884.

- Archimandrescu, Ch. G., *Câte-va cuvinte despre băi: hydro-terapia*, Craiova, Tipografia Națională Ralian Samitca, 1885.
- Balteș, Simion - Nistor, Nicolae, *Ocna Sibiului-File de Cronică*, București, Sport-Turism, 1986.
- Bădăuță, Alexandru, *Guide balnéo-climatique de la Roumanie*, București, Dacia, 1932.
- Băra, Ion I., *Băile Bălțătești*, București, Sport-Turism, 1982.
- Berlescu, Elena, *Enciclopedia de balneoclimatologie a României*, București, All, 1998.
- Bezviconi, Gheorghe G., *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, Institutul de Istorie Națională, 1947.
- Bozac, Ileana - Pavel, Teodor, *Călătoria împăratului Iosif al II-lea în Transilvania, la 1773. Die Reise Kaisser Josephus II. Durch Siebenbürgen im Jahre 1773*, vol. I, Cluj Napoca, Institutul Cultural Român, 2006.
- Buțureanu, Vasile, *L'analyse de l'eau minérale saline de Vânătorii Neamțului*, Iași, Tipografia Editoare „Dacia” P. Iliescu & D. Grossu, 1899.
- Buțureanu, Vasile, *L'analyse des eaux minérales chlorurées sodique sulfureuses de Jitia et Poiana Mărului du district Rîmnicul- Sărat*, Iași, Tipografia Editoare „Dacia” P. Iliescu & D. Grossu, 1899.
- Catrina, Sergiu Costel, *Băile Olănești. Izvor de sănătate*, Iași, Junimea, 1982.
- Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, serie nouă, vol. I, București, Editura Academiei Române, 2004.
- Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, serie nouă vol. II, București, Editura Academiei Române, 2004.
- Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, serie nouă, vol. III, București, Editura Academiei Române, 2005.
- Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, serie nouă, vol.IV, București, Editura Academiei Române, 2007.
- Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, serie nouă, vol. V, Editura Academiei Române, București, 2009.
- Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, serie nouă, vol. VI, București, Editura Academiei Române, 2010.
- Călători străini despre Țările Române*, vol. IX, București, Editura Academiei Române, 1997.
- Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea a II-a, București, Editura Academiei Române, 2001.
- Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea I, București, Editura Academiei Române, 2000.
- Crașoveanu, Mariana, *Băile Herculane: monografie*, Drobeta Turnu Severin, Irco Script, 2008.
- Crosse, Andrew F., *Round about the Carpathians*, William Blackwood and Sons Edinburg and London, 1878.
- Diaconovich, Corneliu, *Enciclopedia Română*, tomul I, Sibiu, Editura și tiparul lui W. Krafft, 1898;
- Diaconovich, Corneliu, *Enciclopedia Română*, tomul III, Sibiu, Editura și tiparul lui W. Krafft, 1904.
- Dörner, Joseph von, *Das Banat in topographisch-naturhistorischer Beziehung mit besonderer Berücksichtigung der Herculesbäder nächst Mehadia und ihrer Umgebungen*, Pressburg, Druck und Verlag von C. F. Wigand, 1839.
- Dumitrescu, Cornel, *Dialog despre apele minerale*, București, Albatros, 1984.
- Enciclopedia Universală Britanică*, coord. Ilieș Câmpeanu, Cornelia Marinescu, vol. III, București, Litera, 2010.

- Episcopescu, Ștefan Vasile, *Apele metalice ale României Mari*, Buzău, Tipografia Sfintei Episcopii, 1837.
- Fătu, Anastasie, *Descrierea și întrebuințarea apei simple și a apei minerale din Moldova*, Iașii, Tipografia Româno-Franțeză, 1851.
- Fetu, Anastasiu, *Descrierea și întrebuințarea apei commune și a apelor minerali din România: Moldavia și Muntenia / The description and use of the common and mineral water from Romania: Moldavia and Muntenia*, Iassy, Tipografia Grădinei Botanice, 1874.
- Florescu, Gheorghe, *Oradea: Băile Felix și I Mai*, București, Meridiane, 1966.
- Gérando, Auguste de, *La Transylvanie et ses habitants*, tome II, Au comptoir des Imprimeurs-Unis, Quai Malaquais 15, Paris, 1850.
- Ghinea, Dan, *Enciclopedia geografică a României*, Ediția a IV-a, actualizată și completată, Toronto, 2018.
- Hauer, Franz Ritter von - Stache, Guido, *Geologie Siebenbürgens*, Wien, Wilhelm Braumüller, K.K.Hofbuchhändler, 1863.
- Hirschfeld, J., *Les eaux minérales les plus fréquentées de la Hongrie*, Vienne, Guillaume Braumüller, 1876.
- Ielenicz, Mihai - Vlasceanu, Maria, *Băile Tușnad*, București, Sport-Turism, 1989.
- Igna, Nicolae, *Apele termale dela Băile Geoagiului (Germisara) în epoca romană*, Alba Iulia, Tipografia ALBA, 1946.
- Joanne, Adolphe - Le Pileur, Auguste, *Les bains d'Europe: guide descriptif et médical des eaux d'Allemagne, d'Angleterre, de Belgique, d'Espagne, de France, d'Italie et de Suisse*, Paris, Le Hachette et cie., 1860.
- Kantemirs, Demetrii, *Beschreibung der Moldau, nebst dem leben des Verfassers und einer Landcharte*, Frankfurt und Leipzig, 1771.
- Kisch, E. Heinrich, *Heilquellen und Curorte Böhmens*, Wien, Wilhelm Braumüller, 1879.
- Kövári, László, *Erdély földje ritkaságai*, Kolozsvárt, Tilsch János Tulajdona, 1853.
- Leonhard, Joseph, *Lehrbuch zur Beförderung der Kenntniss von Siebenbürgen*, Hermannstadt, gedruckt bei Johann Barth, 1818.
- Maxime, Durand-Fardel, *Dictionnaire général des eaux minérales et d'hydrologie médicale*, tome second, 1860.
- Munteanu, Laviniu - Stoicescu, Constantin - Grigore, Ludovic, *Ghidul stațiunilor balneoclimatice din România*, Ediția a II-a revăzută și adăugită, București, Sport-Turism, 1986.
- Negrea, Ștefan, *Ad Aquas Herculi Sacras: o carte despre Băile Herculane și bazinul Cernei însoțită de 35 itinerare*, Reșița, Timpul, 2002.
- Neuestes Conversations-Lexicon; oder Allgemeine deutsche Real-Encyclopädie für gebildete Stände*, vol. III, Wien, Gebrudt und verlegt von Franz Ludwig, 1826.
- Noul călăuz al streinului prin Brașov și regiunea d'impregiur, precum și prin băile transilvane: Zizin, Elöpatok, Mălnaș, Tușnad, Covasna și Borsec*, Brașov, Editura Comitetului Oficial de Informațiune pentru streini, 1891.
- Pavelescu, George, *Amintiri și descrieri*, București, Tipografia Universală Iancu Ionescu, 1911.
- Popa, Savu, *Ocna Sibiului: Un popas pe drumul sării*, Sibiu, Editura Universității „Lucian Blaga” din Sibiu, 2008.
- Popp, Vasilie, *Apele minerale de la Arpătac, Bodoc și Covasna*, Sibiu, 1821.
- Pricăjan, Artemiu, *Ape minerale de consum alimentar din România*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1979.
- Pricăjan, Artemiu, *Apele minerale și termale din România*, București, Tehnică, 1973.

- Pricăjan, Artemiu, *Bogăția hidrominerală balneară din România*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1981.
- Pricăjan, Artemiu, *Substanțe minerale terapeutice din România*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1985.
- Saabner-Tuduri, Alexandru, *Apele minerale și stațiunile climatice din România*, București, Tipografia "Gutenberg" Joseph Göbl, 1906.
- Schwarzott, J. G., *Die Hercules Bäder bei Mehadia Eim monographischer Versuch*, Viena, 1831.
- Simon, J. Franz, *Die Heilquellen Europa's, mit vorzüglicher Berücksichtigung ihrer chemischen Zusammensetzung nach ihrem physikalischen und medizinischen Verhalten dargestellt*, Berlin, Verlag von Albert Förstner, 1839.
- Stoica, Cornel, *Stațiuni și izvoare minerale din ținutul Hunedoarei*, Deva, Comitetul județean pentru cultură și artă Hunedoara, 1970.
- Stoicescu, Constantin - Munteanu, Laviniu, *Factorii naturali de cură din principalele stațiuni balneoclimaterice din România. Farmacodinamica și folosirea lor în scopuri terapeutice*, București, Editura Sport-Turism, 1976.
- Szepesházy, Karl von - Thiele, I. C. Von, *Neuester Wegweiser durch das Königreich Ungarn, und nach allen angränzenden Ländern. Mit statistischen Angaben der Zahl der königlichen Freistädte, Marktflecken, Dörfer und Prädien, der Grösse und Bevölkerung der einzelnen Comitete und Districte. Nebst einer Postkarte von Ungarn und Siebenbürgen, verbunden mit einer ausführlichen Beschreibung aller Mineral-Bäder, Gesundbrunnen und Heilquellen des Königreiches Ungarn, Croatien, Slavonien und Siebenbürgen*, Košice, 1827.
- Ștefănescu, Costin, *Călimănești-Căciulata, Băile Olănești, Băile Govora*, București, Meridiane, 1968.
- Tereanu, Eugen - Grigore, Ludovic, *Sovata*, București, Sport-Turism, 1989.
- Țeposu, Emil, *România balneară și turistică*, București, Editura „Cartea Românească”, 1932.
- Ursea, Nicolae, *Enciclopedie Medicală Românească de la origini până în prezent*, București, Editura Universitară „Carol Davila”, 2009, p. 1978.
- Vámosy, Zoltán - Lenkei, Dani V. - Schulhof, Vilmos, *Fürdök és források képes ismertetése*, Budapest, Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, 1914.
- Vlădică, Mircea, *Sângeorz Băi. Veche vatră de credință și cultură românească*, Cluj Napoca, Napoca Star, 2003.
- Voicu-Vedea, Victor, *Ocna Sibiului și împrejurimile*, Sibiu, Tribuna, 2011.
- Wertheiner, Moritz, *Descrierea tuturor apelor minerale din România*, București, Tipografia Sf. Mitropolii, 1853.

Lucrări generale:

- Bianu, Ioan - Hodoș, Nerva - Simonescu, Dan, *Bibliografia Românească Veche 1508-1830*, I-IV, 1508-1830, București, Editura Academiei Române, 1903-1944.
- Bologa, Valeriu, *Contribuțiuni la Istoria Medicinii în Ardeal*, Cluj-Napoca, Editura Institutului de arte grafice Ardealul, 1927.
- Bologa, Valeriu, et. al., *Istoria medicinei românești*, București, Editura Medicală, 1972.
- Bologa, Valeriu, *Istoria medicinei universale*, București, Editura Medicală, 1970.
- Bologa, Valeriu, *Începuturile medicinei științifice românești*, București, Tipografia Foi „Lumea și Țara”, 1930.

- Habor, Oana, *Incursiuni pe tărâmul medical transilvănean (1876-1914)*, Cluj-Napoca, Mega, 2015.
- Samarian, Pompei Gheorghe, *Medicina și farmacia în trecutul românesc 1382-1775*, vol. I, Tipografia „Modernă” Călărași - Ialomița, 1938.
- Samarian, Pompei Gheorghe, *Medicina și farmacia în trecutul românesc 1775-1834*, vol. II, București, Tipografia Cultura, str. Câmpineanu, 15, 1938.
- Vătămanu, Nicolae - Brătescu, Gheorghe, *O istorie a medicinei*, București, Albatros, 1975.
- Vătămanu, Nicolae, *De la începuturile medicinei românești*, București, Editura Științifică, 1966.

Studii și articole:

- „Florian Porcius: Autobiografie”, în *Arhiva Someșană*, 1937, partea I, nr. 21, p. 416-428.
- „Vicarul Grigore Moisil 1814-1891. Autobiografie”, în *Arhiva Someșană*, 1926, partea I, nr. 4, p. 24-44.
- Alexi, Artemiu Publiu, „Dela băile Sângeorgiului Năseudean”, în *Familia*, an XVII, 1881, nr. 65, 30 august/11 septembrie, p. 421-423.
- Alexi, Artemiu Publiu, „Suvenirii și notițe de călătorie”, în *Familia*, an XVII, 1881, nr. 59, 9/21 august, p. 381-382.
- Barițiu, George, „Băile sau scaldele”, în *Transilvania*, an XVII, 1886, nr. 13-14, 1/15 iulie, p. 109-111.
- Bașota, Basiliu, „O monografie a Văieii Rodnei”, în *Arhiva Someșană*, an 1939, partea a II-a, nr. 26, p. 73-96.
- Bologa, Valeriu - Izsák, Sámui, „O lucrare rusă din 1816 despre bolile dominante în Moldova și Muntenia”, în *Contribuții la istoria medicinei în R.P.R.*, București, Editura Medicală, 1955, p. 213-221.
- Bologa, Vasile, „Ardelenii și începuturile medicinei românești”, în *Transilvania*, an LXXIII, 1942, nr.7-8, iulie-august, p. 558-566.
- Boșca, Emil, „Cercetând arhivele rodnene”, în *Arhiva Someșană*, 1937, partea I, nr. 21, p. 374-377.
- Călușer, Iudita - Sfârlea, T., „Istoricul băilor termale «1 Mai» de lângă Oradea”, în *Crisia*, an X, 1960, Oradea.
- Cherciu, G., „Dela băi”, în *Gazeta Transilvaniei*, an LV, 1892, nr. 168, 31 iulie/12 august, p. 3.
- Chintăuan, Ioan - Rusu, Ioan, „Considerații cu privire la istoricul cunoașterii și utilizării apelor carbogazoase din Transilvania de nord-est (jud. Bistrița-Năsăud)”, în *File de Istorie*, vol. 5, Muzeul Bistrița-Năsăud, Bistrița, 1988, p. 238-275.
- Eddy, Matthew D., „The Sparkling Nectar of Spas: The Medical and Commercial Relevance of Mineral Water”, in Klein, Ursula - Spary, Emma, *Materials and Expertise in Early Modern Europe: Between Market and Laboratory*, Chicago, The University of Chicago Press, 2010, p. 198-226.
- Elefterescu, Em., „Studii igienice”, în *Amiculu Familiei*, an XIV, 1890, nr. 8, 15 aprilie, p. 120-122.
- Folberth, Friedrich, „Die Rodnaer Sauerbrunnen”, în *Verhandlungen und Mittheilungen des Siebenbürgischen Vereins für Naturwissenschaften zu Hermannstadt*. Fortgesetzt: Mitt. der ArbGem. für Naturwissenschaften, Sibiu-Hermannstadt. 10, 1858, p. 32-40.

- Lavielle, Charles, „Les eaux chlorurées sodiques d'Europe”, în *Archives générales d'hydrologie, de climatologie et de balnéotherapie*, septembrie 1894, p. 330-354.
- Losky, Erna, „Frontul Austriac împotriva ciumei la granița militară cezaro-crăiască”, în *Din Istoria luptei anti-epidemice în România*, București, Editura Medicală, 1972, p. 95-114.
- Mârza, Eva, „Ioan Piuariu Molnar și Vasilie Popp - medici ai minerilor”, în *Mineritul în Slovacia și România în secolele XV-XVIII*, Banská Bystrica, 2018, 93-100.
- Mârza, Eva, Mârza, Iacob, „Elemente de balneologie la polihistorul Vasilie Popp (1789-1842)”, în *Sășii și concetățenii lor ardeleni. Studia in honorem Dr. Thomas Nögler*, Alba Iulia, Altip, 2009, 405-411.
- Mihály, János, „Kirulyi fürdőélet a XVIII. századtól az államosításig”, în *Areopolisz: Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok*, nr. V, Csíkszereda, 2006, p. 144-175.
- Moisil, Iuliu, „Românii din Vechiul Regat și dragostea lor pentru Ardeleni”, în *Arhiva Someșană*, 1932, nr. 16, p. 89-99.
- Mureșan, Leo, „Apele minerale ale Sângeorgiului român din nobilul District al Năseudului (astăzi, Comitatul Bistrița-Năseud) în Nordostul Transilvaniei”, în *Foaia Diecesană*, an VIII, 1893, nr. 13, 28 martie/9 aprilie, p. 5-7.
- Mureșan, Leo, „Apele minerale ale Sângeorgiului român din nobilul District al Năseudului (astăzi, Comitatul Bistrița-Năseud) în Nordostul Transilvaniei”, în *Foaia Diecesană*, an VIII, 1893, nr. 11, 14/26 martie, p. 5-6.
- Mureșan, Leo, „Apele minerale ale Sângeorgiului român din nobilul District al Năseudului (astăzi, Comitatul Bistrița-Năseud) în Nordostul Transilvaniei”, în *Foaia Diecesană*, an VIII, 1893, nr. 9, 28 februarie/12 martie, p. 5-6.
- Mureșan, Leo, „Igienă. Curățenia corpului”, în *Foia Diecesană*, an IV, 1889, nr. 52, 31 decembrie/12 ianuarie, p. 5-6.
- Naghiu, Iosif, „Pagini istorice-culturale”, în *Arhiva Someșană*, 1937, partea I, nr. 21, p. 510-527.
- Novák, Károly-István, „Fürdők a dualizmuskori Székelyudvarhelyen és környékén”, în *Areopolisz: Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok*, nr. V, Csíkszereda, 2006, p. 176-186.
- Pošepný, Franz A., „Studien aus dem Salinargebiete Siebenbürgens”, în *Jahrbuch der Geologischen Bundesanstalt*. -021, 1871, p. 123-186.
- Pruteanu, Petru, „Medici în Moldova, înainte de regulamentul organic”, în *Istoria medicinei românești și universale*, sub îngrijirea lui Valeriu Bologa, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1962, p. 233-260.
- Roman, Iosif, „Băile de la St. Giorgiu”, în *Familia*, an XXXI, 1895, nr. 38, 17/29 septembrie, p. 452-454.
- Salzer, Michael, „Borszék”, în *Verhandlungen und Mittheilungen des Siebenbürgischen Vereins für Naturwissenschaften zu Hermannstadt*. Fortgesetzt: Mitt. der ArbGem. für Naturwissenschaften, Sibiu-Hermannstadt.- 7, p. 49-57.
- Sărac, Emilia-Camelia, „Din istoria balneologiei: Ferencz Nyulas despre apele medicale din Transilvania (1800)”, în *Transilvania*, 2017, nr. 4-5, p. 127-130.
- Sărac, Emilia-Camelia, „Foreign travelers about Romanian balneology in the 18th and 19th centuries”, în *Studies on Literature, Discourse and Multicultural Dialogue*, vol. 2, Tîrgu-Mureș, Arhipelag XXI Press, 2014, p. 239-245.
- Schnell, Peter, „Chemische Analyse der Ludwigs-Quelle in Zaizon”, în *Verhandlungen und Mittheilungen des Siebenbürgischen Vereins für Naturwissenschaften zu Hermannstadt*. Fortgesetzt: Mitt. der ArbGem. für Naturwissenschaften Sibiu-Hermannstadt. -6, 1855, p. 27-29.

- Schnell, Peter, „Chemische Analyse der Salzsoolen zu Salzburg (Vizs-Akna)”, în *Verhandlungen und Mitteilungen des Siebenbürgischen Vereins für Naturwissenschaften zu Hermannstadt*. Fortgesetzt: Mitt. der ArbGem. für Naturwissenschaften Sibiu-Hermannstadt. -7, 1856, p. 169-180.
- Schnell, Peter, „Chemische Analyse der Thermalquelle zu Al-Gyógy vorgenommen im November 1856”, în *Verhandlungen und Mitteilungen des Siebenbürgischen Vereins für Naturwissenschaften zu Hermannstadt*. Fortgesetzt: Mitt. der ArbGem. für Naturwissenschaften Sibiu-Hermannstadt. -9, 1858, p. 43-48.
- Schnell, Peter, „Chemische Analyse der Thermalquelle zu Al-Vatza vorgenommen im November 1856”, în *Verhandlungen und Mitteilungen des Siebenbürgischen Vereins für Naturwissenschaften zu Hermannstadt*. Fortgesetzt: Mitt. der ArbGem. für Naturwissenschaften Sibiu-Hermannstadt. -9, 1858, p. 22-32.
- Selagianu, I. S., „Impresiuni de căletoria”, în *Familia*, an VIII, 1872, nr. 31, 30 iulie/11 august, p. 362-363.
- Spartali, I. S., „Borsecul”, în *Gazeta Transilvaniei*, an LI, 1888, nr. 144, 2/14 iulie, p. 2-3.
- Spielmann, Jozsef - Lazăr-Szini, Karola, „Un precursor al igienei în patria noastră, Istvan Matyus”, în *Din Istoria Medicinii Românești și Universale*, p. 177.
- Stenner, Gottlieb - Schnell, Peter, „Chemische Analyse der Borszéker Mineral-Quellen”, în *Verhandlungen und Mitteilungen des Siebenbürgischen Vereins für Naturwissenschaften zu Hermannstadt*. Fortgesetzt: Mitt. der ArbGem. für Naturwissenschaften Sibiu-Hermannstadt. -5, 1854, p. 121-137.
- Stenner, Gottlieb - Schnell, Peter, „Chemische Analyse der Elöpataker Mineral-Quellen”, în *Verhandlungen und Mitteilungen des Siebenbürgischen Vereins für Naturwissenschaften zu Hermannstadt*. Fortgesetzt: Mitt. der ArbGem. für Naturwissenschaften Sibiu-Hermannstadt. -5, 1854, p.159-172.
- Sterian, Eraclie „Cum trebuie să facem băile de nomol?”, în *Medicina Populară*, an II, 1907, nr. 33, 12 iunie, p. 1.
- Steward, Jill, „The culture of water cure in nineteenth-century Austria, 1800-1914”, în Anderson, Susan C. - Tabb, Bruce, *Water, leisure and culture: European historical perspectives*, Oxford, New York: Berg Publishers, 2002, p. 23-35.
- Stoica, Simion, „Apa de beut”, în *Transilvania*, an XXV, 1894, nr. 2, 15 februarie, p. 33-41.
- Stoica, Simion, „Isvorele minerale ale comunei Sângeorzulu românu, din cerculu Rodnei a comitatului Bistrița-Năseudu”, în *Minerva*, an III, 1893, nr. 11, 1/13 iunie, p. 109.
- Șotropa, Virgil, „Apele minerale rodnene”, în *Arhiva Someșană*, 1929, partea I, nr. 10, p. 125-132.
- Șotropa, Virgil, „Răboaje din trecut”, în *Arhiva Someșană*, 1924, nr. 1, p. 61-70.
- Șotropa, Virgil, „Răboaje din trecut”, în *Arhiva Someșană*, 1926, nr. 4, p. 94-99.
- Vuia, G. „Din istoria băilor”, în *Transilvania*, an XXVIII, 1897, nr. V-VI, iunie-iulie, p. 79-82.
- Vulcan, Iosif, „Brazilii de la Tușnad”, în *Familia*, an XXXI, 1895, nr. 34, 13 august/1 septembrie, p. 405-406.
- Vulcan, Iosif, „Malnaș”, în *Familia*, an XXXI, 1895, nr. 32, 6/18 august, p. 381.
- Vulcan, Iosif, „Scaltele de la San'-Giorgiu, langa Naseudu”, în *Familia*, an VI, 1870, nr. 33, 16/28 august, p. 392.
- Vulcan, Iosif, „Schitie de caletoria XXIII. Baia-de-Crisiu și Vatia” în *Familia*, an XIV, 1878, nr. 65, 31 august/12 septembrie, p. 417-418.
- Vulcan, Iosif, „Vâlcele”, în *Familia*, an XXXI, 1895, nr. 31, 30 iulie/11 august, p. 369.

Surse online:

<http://www.dspace.bjastrasibiu.ro> (accesat la data de 22.02.2019).

<https://gallery.hungaricana.hu> (accesat la data de 23.02.2019).

<https://www.europeana.eu> (accesat la data de 13.03.2019).